

EFENDİZADE MEHMED ŞERİF'İN ANLATTIKLARI IŞIĞINDA AZERBAYCAN

Ünal TAŞKIN*

ÖZET

Efendizade Mehmed Şerif, Azerbaycan'da Musavat hükümeti ve Bolşevik idarelerini gören ve bilfiil bu idareler içinde yaşayan bir kişidir. Bu idareler döneminde tanık olduklarını, Anadolu'ya geçtikten sonra konferanslarda halka anlatmıştır. Muhtelif yerlerde verdiği konferansları daha sonra toparlayarak bir kitap haline getiren Efendizade Mehmed Şerif, eleştirilerini ve kabullerini kaydetmeyi de ihmal etmemiştir.

Efendizade Mehmed Şerif, bu eseri vücuda getirirken yazdıklarından dolayı kendisine gücenilmemesini, yazdıklarına itiraz edeceklerin delillerle karşısına çıkmalarını talep etmektedir. Bunun nedeni, bu şekilde yapılan itirazların Azerbaycan tarihinin kademeli olarak yazılacağı anlamına gelmesidir. Ayrıca, anlattığı şeyin, şu andan itibaren milleti idare edecekler tarafından öğretilecek olan şey olduğunu da ekliyor.

Efendizade Mehmed Şerif, eserine Kafkasya ve Akvamı adlı bölümle başlamış ve genel olarak Kafkasya ve Kafkas halkları hakkında bilgiler vermiştir. Bu bölümden sonra Bolşeviklik meselesine değinen Mehmed Şerif, Bolşevikliğin ne olduğunu ve Bolşevikliğin nasıl anlaşılması gerektiğini anlatmaya çalışmıştır. Azerbaycan hükümeti ve hükümetin nasıl teşekkül ettiği hakkında açıklamaların bulunduğu üçüncü bölümden sonra Azerbaycan'daki firkalara değinen Mehmed

* Doç. Dr., ADYÜ Fen Edb. Fak. Tarih Bölümü, unaltaskin@hotmail.com

Şerif, o zamandaki Azerbaycan'ın durumunu siyaseten resmetmiştir. Bütün bunlara değinirken Azerbaycan meclisinin durumundan ve işleyişinden bahsetmeyi de ihmal etmemiştir. Mehmed Şerif, meclis hakkında bilgi verirken, bu meclisin Azerbaycan halkını temsil eden meşru bir meclis olmadığını da belirtmiştir. Bu durumu da Bolşevik ihtilalinden sonraki siyasi hengâmeye bağlamıştır.

Eserinin sonraki bölümünde Müsavat hükümetinden bahsetmiş ve Müsavat hükümetinin memleket idaresindeki kusurları olduğunu aktarmıştır. Yine Müsavat hükümetinin kusuru olarak gördüğü şeyleri açıklamaktan da geri durmamıştır. Efendizade Mehmed Şerif, eserinin son iki bölümünü Azerbaycan'daki Türkler ile Azerbaycan'ın geleceği meselelerine ayırmıştır. Azerbaycan'ın geleceği başlığı altında değerlendirmelerini sunan Efendizade Mehmed Şerif, muhtelif çıkarımlarda bulunmuştur.

Efendizade Mehmed Şerif Azerbaycan'da yaşadıklarını, Anadolu'ya gidince konferanslarda anlatmış ve sonra bunları kitap haline getirmiştir. Bu çalışmada Mehmed Şerif'in eserine göre Azerbaycan hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Efendizade Mehmed Şerif, Azerbaycan, Müsavat hükümeti

AZERBAIJAN IN THE ACCORDING TO EFENDIZADE MEHMED ŞERİF'S

ABSTRACT

Efendizade Mehmed Şerif is a person who sees the Musavat government and Bolshevik administrations in Azerbaijan and lives in these administrations. He told Azerbaijan observations at conferences when he went to Anatolia. Efendizade Mehmed Şerif, who later turned the conferences he gave in various places into a book, did not neglect to record his criticism and acceptance.

Efendizade Mehmed Şerif does not want to offend because of his writing in this book and he ask for evidence that they will object to those in the book. This is because the objections made in this way will mean that the history of Azerbaijan will gradually be written. It also adds that what you are describing is what will be taught by those who will administer the nation from now on.

Efendizade Mehmed Şerif has began his book with the Caucasus and Nations chapter and has given general information about the Caucasus and Caucasian peoples. After this chapter, Mehmed Şerif referring to the Bolshevism tried to explain what the Bolsheviks were and how the Bolsheviks would understand. Mehmed Şerif, after the third part of the Azerbaijani government and the government explained how it was founded, found political parties in Azerbaijan at that time and described the situation of Azerbaijan politically. He has not neglected to talk about the status and functioning of the Azerbaijani parliament. While Mehmed Şerif informed about parliament, he also said that this parliament was not a legitimate parliament representing the Azerbaijani people. It also connects it to political turmoil after the Bolshevik Revolution.

In the later part of his work, he mentioned the Musavat government and he reported that the Musavat government had defects in the country's administration. He also explained the flaws of the Musavat government. Efendizade Mehmed Şerif mentioned in the last two chapters of his work the Turks in Azerbaijan and the future of Azerbaijan. Efendizade Mehmed Şerif, who presented his evaluations under the title of Azerbaijan's future, was found in various inferences.

Efendizade Mehmed Sharif told Azerbaijan observations at conferences when he went to Anatolia and then it made them books. In this work, according to the work of Mehmed Şerif, information about Azerbaijan will be tried to be given.

Keywords: Efendizade Mehmed Şerif, Azerbaijan, Musavat Government

Efendizade Mehmed Şerif, Darülmualimin ve Mekteb-i Sultani'de müdürlük görevini ifa etmiş Azerbaycanlı bir zattır. Bakü'de bulunduğu yıllarda Bolşeviklerin idareyi ele almalarını ve Müsavat Partisi'nin yönetime gelmesini müşahade etmiştir. Her iki idare altında yaşadıklarını, tanık olduğu hadiseleri ve eleştirilerini, Azerbaycan'dan ayrıldıktan sonra çeşitli yerlerde anlatma gereği duymuştur. Azerbaycan'dan ayrıldıktan sonra Anadolu'ya geçen Mehmed Şerif, Bolşevik ve Müsavat Partisi tecrübelerini, Anadolu şehirlerinde ve İstanbul'da tertiplenen konferanslarda dile getirmiştir. Bu konferanslarda yaptığı konuşmaları bir kitapçıkla ortaya koymuştur. Bu kitapçık Azerbaycan ve İnkılabı adıyla 1921 yılında İstanbul'da neşredilmiştir. Şirket-i Mürettibiye Matbaası'na basılan kitapçık 46 sayfadan ibarettir¹. Kitapçık Kafkasya'nın tekabül ettiği coğrafi konum² ve Kafkasya'da bulunan halklar ile başlamaktadır. Mehmed Şerif bu halkaları üç büyük grupta toplamış ve bu gruplardan Türkleri sayıca en kalabalık olarak zikretmiştir. Kafkasya nüfusunun ise çoğunluğunun Müslümanlardan oluştuğunu aktaran Mehmed Şerif, Rusların istilası üzerine 1 milyondan fazla Müslümanın Osmanlı Devleti'ne hicret ettiğini yazmaktadır. Göç eden nüfusun yerine ikame edilen Rus ve Ermenilerin oranının ise giderek arttığını eklemektedir. Kitapçığın bu kısmına bir de genel Kafkasya tarihi eklemeyi ihmal etmeyen Mehmed Şerif, sonraki kısımda Bolşeviklik meselesine de temas etmiştir. Burada şunu da izah etmek gerekir ki, incelediğimiz eser yazarın şahsi kanaatlerinden ibarettir. Bunlar yanlışlanabilir, doğrulanabilir ve dahi eklemelerle eksiklikleri tamamlanabilir. Yine bu eserin Mirzabala

¹ Bu kitapçık tespitlerimize göre daha önce Faris Şaşan tarafından, transkripti yapılarak Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin 94. sayısında ve 69-91 sayfa aralıklarında yayımlanmıştır. Faris Şaşan, eseri değerlendirmeden sadece basit sadeleştirmeler ekleyerek neşretmiştir.

² Mehmed Şerif Kafkasya coğrafyasını tanımlarken, aşağı yukarı bugün tanımlanan Kafkasya'ya işaret eder. Kafkasya hakkında bkz. Davut Dursun, "Kafkasya", **DİA**, XXIV, 2001, s. 157-158.

Mehmetzade³ ve Mehmed Emin Resulzade'nin⁴ eserleriyle mukayese-
sinin yapılması da bir zorunluluktur. Dolayısıyla bu noktadan hare-
ketle eserin doğruluğu veya yanlışlığından ziyade temas ettiği mesele-
leri aktarmaya çalışacağız.

Azerbaycan'a Giden Yol: Hükümetin Teşkili Meselesi

Azerbaycan olarak adlandırılan coğrafya, XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı-Safevi rekabetinin görüldüğü yerlerden biriydi. Fakat genel itibarıyla Osmanlılar bölgede kalıcı olamadılar. 1747'de Nadir Şah'ın öldürülmesi üzerine Azerbaycan genelinde yarı bağımsız feodal hanlıklar ortaya çıktı ve bu hanlıklar birbirleriyle şiddetli bir çekişmenin içine girdiler. Kuba hâkimi Feth Ali Han bu çekişmelere bir son verip hanlıkları birleştirmeyi başardı fakat bu kısa soluklu bir maceradan öteye gidemedi. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzunun azalmasına bağlı olarak, bölgede Rus baskısı artmaya başladı ve 1805'te Gence Hanlığı Ruslar tarafından ele geçirildi. 1813 yılına kadar devam eden Rus-İran savaşlarından sonra yapılan Gülistan Antlaşması ile Azerbaycan iki parçaya ayrıldı ve kuzey kısmına Ruslar hükmetmeye başladı. 1828 yılında İran ile imzalanan Türkmençay ve 1829 yılında Osmanlılar ile imzalanan Edirne Antlaşmaları ile Azerbaycan'ın ikiye bölünmüşlüğü resmen kabul edildi. Artık Nahcivan ve Revan'ın da dâhil olduğu Kuzey Azerbaycan Rusların, Tebriz başta olmak üzere Güney Azerbaycan İran'ın hâkimiyetine geçti⁵.

Azerbaycan halkı Rusların idaresi altında iken iktisaden gelişme kaydetmelerine rağmen kültürel olarak komşu halklardan geride kaldılar. 1905 yılına kadar geçen süre boyunca Ruslar, Azerbaycan'da ilk olarak askerlik ile askerliğe bağlı alanları yok etti ve devamında halkın karşı ayaklanmasını önlemek maksadıyla milliyetçilik duygusunu tör-

³ Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, yay. Haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları no: 40, Ankara, 1991.

⁴ Resulzade Mehmed Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti**, Milli Azerbaycan Neşriyatı Sayı: 1, İstanbul, trhz.

⁵ Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan", **DİA**, IV, 1991, s. 320.

püledi. Ayrıca Ruslar bölgedeki nüfuzlarını koruyabilmek için Ermenileri, Türklere karşı desteklemekten de geri durmadı. 1905 Rus-Japon Savaşı'nı Rusların kaybetmesi, otoritenin çatırdaması anlamına geliyordu. Nitekim savaş sonrası Rus Çarlığında asker, köylü ve işçilerin başını çektiği ayaklanmalar patlak verdi. Tepkilerin yükseldiği yerlerden biri de Azerbaycan toprakları idi. Bakü petrol alanlarında çalışan işçilerin işten çıkarılmasıyla başlayan nümayiş, Şuşa emniyet müdürü Sakarof'un da öldürüldüğü olaylara sebep oldu. Çarlık Bakü'de sıkıyönetim ilan etti⁶ ve ayaklanmaları bastırmak için Ermenileri kullandı. 1905 yılında Bakü'de⁷ Ermenilerle Türkler arasında kanlı çarpışmalar meydana geldi ve kısa süre sonra çatışmalar diğer şehirlere de yayıldı⁸. Olayların büyüyerek yayılması üzerine Kafkasya valisi Daşkov, Tiflis'te bir kongre yapılmasını kararlaştırdı. Ancak bu kongreden bir sonuç çıkmadı⁹. Görünüşte tarafları barıştırmak isteyen Rus hükümeti, Ermenileri desteklemekten geri durmadı. Bu durum Türkler arasında milli bir şuurun doğmasına ve kendi kendilerini idare etme düşüncesinin oluşmasına vesile oldu. Kısmi barış sağlanmış olsa da Ermeni katliamları 1907'ye kadar devam etti. Başka çıkar yol bulamayan Türkler, etkin bir mücadele yürütebilmek için Difaî Partisi'nin kurulmasını kararlaştırdılar. Bakülü zenginlerden Hacı Zeynel Abidin Takiyof parasıyla, Hüseyinzade Ali Bey, Ağayef Ahmed Bey, Mirza Fethali Ahundof ve Melikof Hasan Bey kalemleriyle bu mücadeleye yardımcı oldular¹⁰.

⁶ Zafer Atar – Kurtuluş Demirkol, Azerbaycan Topraklarında Rus - Ermeni İşbirliğine Karşı Yükselen Bir Ses: Difaî Fırkası”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 45, Bahar 2015, s. 168.

⁷ Çatışma, Aşurbekof adlı bir Türk'ün mahkeme çıkışında Rus askeri birliği içindeki bir Ermeni tarafından öldürülmesiyle başlamış ve dört gün sürmüştür. Zafer Atar - Kurtuluş Demirkol, “Ermenilerin Azerbaycan'da Yaptığı Katliamların Soruşturulması”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 13/1, 2015, s. 276-277.

⁸ Hacer Göl, “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”, **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 5/1, Haziran 2016, s. 160-161.

⁹ Ramin Sadıgov, “Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, **Gazi Türkiyat**, 16, Bahar 2015, s. 167.

¹⁰ Efendizade Mehmed Şerif, **Azerbaycan ve İnkılabı**, İstanbul, 1337, s. 19.

Bundan sonrasını Mehmed Şerif şöyle aktarmaktadır¹¹:

1917 senesi inkılabından sonra Bolşevikler Rusya'da hükümeti ellerine alabilmeleri için yaptıkları karışıklıktan bilistifade Rusya'da bulunan sair unsur gibi Azerbaycanlılar da Rusya'dan ayrılmak istemiş ve fakat Bakü'ye¹² toplanan Ermeni askerleri Bakü'yü tutarak ve hatta Bakü İslamlarını katliama¹³ başlayarak buna mani olmak istemişler ise de Osmanlı Türklerinin askeri muavenetleri üzerine Azerbaycanlılar dahi en nihayet Rusya'dan ayrı bir hükümet teşkil edebilmişlerdi¹⁴. Bilumum Kafkasya'yu Ermenistan diye belleyen Ermeniler mefkureleri yolunda Kafkas Müslümanlarını imha için kendi askerlikleri ve Müslümanların talimsizlikleriyle silahsızlıklarından bir de Osmanlı Türklerinin Harb-i Umumiyle başları karışık olmasından istifade ederek ve o sıra Almanlarla Türklerin Bakü'ye inmelerine karşı bir sed olmak için İngilizlerle Fransızların kendilerine

¹¹ M. Şerif, **Azerbaycan ve İnkılabı**, s. 19-21. Mehmed Şerif'in ifadelerini içeren iki paragraflık bu kısım Osmanlıca aslından olduğu gibi aktarılmıştır. Metnin orjinalinde dipnotlar yoktur. Dipnotlar tarafımızdan eklenmiştir. Böylece metinde açıklama gerektiren veya ayrıntılı bilgiye gönderen yerlere işaret edilmeye çalışılmıştır.

¹² Olayların başlaması ve Rusların Bakü'ye verdikleri ehemmiyet ile ilgili bkz. Vasif Gafarov, "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", **Gazi Akademik Bakış**, S. 3/2, Kış 2008, s. 139-151.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Vaqif Abışov, **Bakıda Azərbycan Xalqına Qarşı 1918-ci İl Mart Soyqırımı**, Bakı, 2017; Nigar Gözəlova, **Azərbaycanın Türk-Müsləman Əhalisinin Soyqırımı Britaniya Kitabxanasının Arxiv Sənədlərində (1918-1920)**, Bakı, 2017; Yagub Mahmudov, **Genocide of Turkic-Muslim Population of Azerbaijan (1918-1920)**, Bakı, 2018. Konuyla ilgili değerlendirme için bkz. Nesrin Sariahmetoğlu Karagür, "Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918)", **OAKA**, 5/9, 2010, s. 82-100.

¹⁴ 1917 Rus Devrimi'nden sonra Güney Kafkasya halklarının tamamı bağımsızlığını ilan etti. Öncelikle Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan, Güney Kafkasya Seym'inde birleşti. Ancak kısa bir süre sonra Gürcistan'ın Seym'den ayrılmasıyla bu üç halk bağımsız Cumhuriyet olarak kendilerini ilan ettiler. Ruslar bu durumu, iç karışıklıklardan dolayı kabul etmek zorunda kaldılar fakat bölge üzerindeki emellerinden de vaz geçmediler. Devrimden hemen sonra Bakü'de kurulan Sovyet Yönetimi ve Mayıs 1918'de Stephan Şaumyan'ın başkanlığında teşkil edilen Bakü Halk Komiserleri Kurulu (ki üyelerinin çoğunu Ermeniler oluşturuyordu), Bakü'yü Azerbaycan'dan ayırmıştır. Kurul yöneticileri, Lenin ile irtibat halinde olup temel gayeleri Bakü'yü Sovyet Rusya'ya bağlamaktı. Bu sebepten Ruslar, Ermenileri desteklemekten çekinmiyor ve Bakü'ye asker sevk etmenin yollarını arıyorlardı. Türk ordusunun desteğini alan Müsavat Hükümeti, Bakü'den Şaumyan önderliğindeki Ermenileri çıkartarak, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni ilan etti. Vugar Akifoğlu, "Azerbaycan'da Milli Direniş 1917-1930", **DTCF Dergisi**, 57/2, 2012, s. 784-785.

muavenetlerini bildiklerinden ve Bolşevik kisvesine bürünen birçok Ermeni rüesasının yardımıyla vaktin hulul etmiş olduğuna kani olarak işe başlamış ve Şemahi şehri¹⁵ ile etraf köylerini büsbütün tahrip ve ihrak, ahalisinin katliam etmiş idiyşeler de bereket versin ki Osmanlı Türklerinin vaktinde yetişmeleri üzerine Ermeniler düşündüklerinin hepsini yapamadan oralardan tard edilmişlerdi ve bu suretle Azerbaycan hükümeti de meydana çıkmış oluyordu¹⁶. Türkler Azerbaycan hükümetini evvelce Gence’de tesis edip Bakü’yü Ermenilerden tathir ettikten sonra hükümeti oraya nakl etmişlerdi. Osmanlı ordusu daha Azerbaycan’a girmeden Şemahi’nin katliamı ve Bakü’de Müslümanlara karşı yapılan tazyikat üzerine Azerbaycan’dan birçok Müslüman münevveranı Tiflis’e toplanıp orada Şura-yı Milli akd ve Azerbaycan’ın müstakil olduğunu ilan¹⁷ ve bir hükümet teşkil etmişler idiyse de bittabi Azerbaycansız hükümetin bir faydası olmayacağından bunlar o kadar esaslı değil idi. Türk ordusu Karabağ tarikiyle Gence’ye girdikten sonra¹⁸ Ermenilerle Gökçay ve Kürdemir’de harbe girişip daha kanlı muharebeyi Bakü önünde yapmış ve Bakü’yü bir hafta muhasaradan sonra alarak Ermenilerle son zamanlarda Enzeli’den Bakü’ye

¹⁵ Şemahi şehrinde yapılanlar ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Vaqif Abışov, **Şamaxı Qəzasında Azərbaycan Xalqına Qarşı Soyqırımı (1918-1920)**, Bakı, 2017. Bunun dışında yapılan katliamlar için için bkz. Vaqif Abışov, **Quba Qəzasında Azərbaycan Xalqına Qarşı Soyqırımı**, Bakı, 2017; Nazim Mustafa, **İrəvan Quberniyasında Azərbaycanlıların Soyqırımı (1918-1620)**, Bakı, 2017; Güntəkin Nəcəfli, **Urmiya Bölgəsində Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımı (1917-1918)**, Bakı, 2017; Həsən Əlibəyli, **Birinci Dünya Müharibəsi İllərində Urmiyada Türk-Müsəlman Əhalinin Soyqırımı**, Bakı, 2018; Kamran İsmayılov, **Zəngəzurda Azərbaycan Xalkına Qarşı Soyqırımı**, Bakı, 2017.

¹⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluşu ve Kafkas İslam Ordusu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İstanbul, 2010.

¹⁷ Resulzade tarafından Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan eden Milli Şura 28 Mayıs 1918’de Tiflis’te toplanmış ve Fethali Han önderliğinde ilk hükümetin kabinesi oluşturulmuştur. Birinci hükümet daha sonra yerini değiştirerek, Tiflis’ten Gence’ye taşınmıştır. İlk başkent olan Gence’de, bağımsızlık tüm dünyaya duyurulmuştur. Beşir Mustafeyev, “Resulzade Hükümeti Dönemi Yaşanan Terör Olayları”, **AVİD**, II/2, 2013, s. 215.

¹⁸ Gence’ye Karabağ üzerinden gelen sadece Kafkas İslam ordusu kumandanı Nuri Paşa ve beraberindeki subaylardır. Batum merkezli 6. Ordu’dan önce 5. Kafkas Tümeni sonra da 15. Tümen birlikleri Kazak üzerinden Gence’ye gelmişlerdir.

yardıma gelmiş İngiliz ve yerli Bolşevikleri fırara mecbur etmişlerdi¹⁹. Oralara giren Türk ordusunun başında Enver Paşa'nın biraderi Nuri Paşa ve fırka kumandanı Mürsel Paşa bulunduğundan gerek bu iki zat ve gerekse umum Türkler ve Türk ordusu Azerbaycan'da gayet sevilip ahali indinde fevkalade nüfuz kazanmışlar idi.

Türk ordusu Bakü'ye girdikten az zaman sonra İtilaf hükümetleri ile Türkiye arasında mütareke yapılmış ve mütareke mucibince Türkler oralara tahliye mecburiyetinde kaldıklarından bu sefer de Azerbaycan'ı İngilizler işgal etmişler idi²⁰. İngilizlerin oralara işgali evvelce zannedildiği gibi Azerbaycanlılar için fena neticeler vermedi. İngiliz işgali tahtında Ermenilerin taşkınlık yapacakları vesaire beklenirken bunlar olmadığı gibi en nihayet Azerbaycan'ın kendi kendilerini idare etmelerine de İngilizlerce muhalefet edilmedi. Bakü'nün Türkler tarafından muhasarası sırasında Ermeniler İngilizleri yalnız bırakıp kaçmış olduklarından İngilizler indinde Ermenilerin nüfuzu kalmamış olduğu gibi o sıra mevki-i iktidarda bulunan Azerbaycan hükümetinin İngilizlere hoş görünecek harekâta bu-

¹⁹ 1918 Mart'ında Bakü'de Türkler ile Bolşevik-Taşnak unsurları arasında çıkan çatışmalarda çok sayıda Türk ölmüş ve Bolşevik hâkimiyetinde bir Bakü Sovyeti kurulmuştu. Bakü Sovyeti bununla yetinmeyerek bütün Kafkasya'yı hâkimiyet alma niyetini taşıyordu. Batum Antlaşması'na dayanarak Azerbaycan Hükümeti Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Bu yardım talebi sonucu, Nuri Paşa'nın komuta ettiği, İslam Ordusu adını taşıyan ve ekseriyeti Osmanlı askerinden meydana gelen bir ordu oluşturuldu. Gence'yi karargâh olarak kullanan İslam ordusu Haziran ve Temmuz ayı çarpışmalarında Bakü Sovyeti kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Ağustos ayında Bakü'yü kuşatan İslam Ordusu, takviye kuvvetlerin de büyük desteğiyle 15 Eylül 1918'de Bakü'yü ele geçirdi. Bkz. Yalçın Murgul, "Osmanlı Devleti İçin Bolşevik İhtilali Neyi İfade Ediyordu?", **CTAD**, Yıl 13, Sayı 26 (Güz 2017), s. 26.

²⁰ Türk ordusu geri çekildikten sonra, İngiliz kuvvetleri Bakü'ye girdi. Bölge valisi sıfatıyla Bakü'de bulunan General Thomson'un ilk icraatı mavi, kırmızı ve yeşil renklerden oluşan ay yıldızlı Azerbaycan bayrağının kullanımını yasaklamak oldu. Ardından Türklerin bölgeyi boşaltmalarını ultimatomu verdi. Ancak bazı Türk subayları Nuri Paşa'nın izni ile bölgede kalmayı sürdürdü. Geride kalan bu subaylar, Rusya'daki savaş esiri Türklerle ve zaman zaman Anadolu'dan gelip kendilerine katılanlarla, muhtelif devirlerde birçok faaliyet yaptılar. Çağatay Benhür, "Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesi (1918)", **Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 21, 2009, s. 28.

lunmalarının da tesirleri görülmüş oldu. Bir aralık Bakü'de Rus milliyetperverler reisi Piçerahof'un²¹ entrikaları ve bu entrikalara kapılan bazı Müslüman rüesasının yanlış hareketiyle Azerbaycan istiklali suya düşer gibi görünüyor idiyse de maateşekkür bunlar olmadı. Azerbaycan mütarekeden sonra bir sene kadar İngiliz işgali tahtında kaldıktan sonra İngilizler oralarını tahliye etmiş ve ancak ondan sonra yani on ay kadar büsbütün müstakil olarak Azerbaycan kendisini idare etmiştir."

Azerbaycan'da Faaliyet Gösteren Partiler

Himmet (Amele) Partisi: Azerbaycan'ın en eski partisi olan Himmet Partisi'nin, çoğunluğu Rus işçilerden oluşuyordu. Rus-Japon Savaşı sırasında kurulan bu parti, Mehmed Şerif tarafından Sosyalist ve gayri milli bir parti olarak tanımlanmıştır. Neriman Nerimanof'un başkanlık ettiği partinin amacının ise işçileri sermayedarlara karşı korumak olduğunu belirtir. Ayrıca az çok anarşiyi benimsediğini ekler. Neriman Nerimanof, kayıtsız şartsız Azerbaycan'ın Rusya'ya iltihakını ve Bolşevikliğin ilerletilmesine katkı sağlamayı savunuyordu. Osmanlılar Bakü'yü ele geçirdiğinde Neriman Nerimanof ve partililerin çoğu Rusya'ya kaçmak zorunda kaldı²².

Müsavat Partisi: Azerbaycan hükümetini elinde bulunduran bu parti, Balkan Savaşları sırasında Bakü'de kurulmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında üye sayısı artmış ve faaliyetlerine 1917 Rus Devrimi'nden sonra başlamıştır. Partinin amacı Rus hâkimiyetinde yaşayan Müslüman ve Türklerin, gayrimüslimler ile eşit haklara sahip olmasını sağlamak ve eğer mümkün olursa muhtariyet elde etmektir.

²¹ Bakü Halk Komiserleri Kurulu başkanı Şaumyan, Türk ordusu karşısında aldığı yenilgiden sonra destek aramaya başlamıştı. Ruslar'dan yeteri oranda yardım alamayan Şaumyan, Albay Piçerahof veya İran'daki Dunsterville komutasındaki İngiliz ordusuna bel bağlamıştı. Sonuçta Bakü'nün İngiliz kontrolüne geçmesini istemediğinden Piçerahof'tan yardım talep etti. Ancak Piçerahof, Bakü'yü savunmak yerine şehrin 60 km güneyine çekilerek Türk ordusunu yıpratmayı denedi fakat başarısız oldu ve birliklerini geri çekti. Nesrin Sarı Ahmetoğlu, "26 Bakü Halk Komiserleri ve Stephan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 14, Erzurum, 2000, s. 299.

²² M. Şerif, **Azerbaycan ve İnkılabı**, s. 21-22.

Müsavatçılar 1917 Devrimi'nden sonra kendi beklentilerinin de ötesinde, Azerbaycan'ın bağımsızlığını sağlayınca parti programını değiştirerek istiklalci bir partiye dönüştüler. Müsavat Partisi'nin başkanlığını Mehmed Emin Resulzade yürütüyordu. Mehmed Emin Resulzade, Rus Devrimi'nden faydalanarak Azerbaycan'ın kendi milliyet ve harsı dairesinde çalışarak bağımsızlığını koruması gerektiğini savunuyordu. Türk ordusu Bakü'ye girdiği zaman, Resulzade'nin bu fikirleri hem teyit edilmiş hem de uygulanabilecek uygun bir zemin bulmuş oldu²³.

İttihad Partisi: Karabey Karabeyof'un başkanlığında, Bakü'nün Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinden sonra kurulmuştur. Mehmed Şerif'e göre Karabey Karabeyof, 1905 yılında baş gösteren Müslüman Ermeni çatışmalarında faaliyette bulunan bir kişiydi. Bu yıllarda Bakü'de kurulmuş olan Tahlis-i İran cemiyetine girdi ve İran'ın Rus boyunduruğundan kurtarılması için çalıştı. Cemiyete finans sağlamak için Bakülü zenginleri tehdit eden veya onları kaçıırarak fidye karşılığında bırakanları organize etmekle tanınıyordu. 1905 hadiselerinin karmaşası ortadan kalkınca takibattan kurtulmak için Avrupa'ya kaçtı. Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle, Bakü'den İstanbul'a gelen Ahmed Bey Ağayef'in daveti üzerine İstanbul'a gitti. Burada İttihad ve Terakki cemiyeti üyeleriyle dirsek temasında bulunan Karabey, ansızın ortadan kaybolduktan kısa bir süre sonra Tiflis'te Rus genel valisinin yanında görüldü. Söylenenlere göre, İttihatçılar Karabey'i birkaç Türk zabiti ile birlikte İran'da teşkilatlanmak üzere göndermiş fakat Van'da Karabey ile Türk zabitler arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Bunun üzerine Karabey, Van'daki Rus Sefaretine iltica etmiş ve Rusların Kafkas Genel Valisi ile irtibata geçen sefaret vasıtasıyla Tiflis'e ve Bakü'ye gitmişti. Karabey'in verdiği bilgiler Kafkas Genel Valisi nezdinde oldukça önemli olmalıdır zira Karabay Kafkasya'daki seyahatlerini kendisine tahsis edilmiş özel bir vagon ile gerçekleştiriyordu. Kafkas Müslümanları arasında nefret edilen bir kişi

²³ M. Şerif, *Azerbaycan ve İnkılabı*, s. 22.

olan Karabey, I. Dünya Savaşı başladığında Rus ordusuna gönüllü olarak katılmış ve para toplayarak oluşturduğu Kızılhaç Heyeti ile Lehistan'a gitmiştir. 1917 Rus Devrimi'ne kadar da oralarda faaliyette bulunmuştur. 1917 Devrimi'nden sonra Kafkasya'ya dönerek saklanmış ve Türk ordusu Azerbaycan'a girdikten sonra Gence'de Nuri Paşa'nın yanında görülmüştür. Nuri Paşa vasıtasıyla teşkil edilen İttihad Partisi'nin başına geçirilen Karabey, o yıllarda bazı münevverler tarafından serd edilen Azerbaycancılık fikrine karşı Türkçülük fikrini savunması için uygun görülmüştü. İstanbul'un bu kararında Ahmed Bey Ağayef'in etkisinin olduğunu belirtmek gerekir. Böylece siyasi hayata adım atan Karabey, Müsavatçıların biraz İranlılık, biraz İngilizcilik ve büyük oranda Azerbaycancılık fikirlerinin yıkılması için çalıştı. İttihad Fırkası söylemlerini de çeşitlendirmekte gecikmedi. Türklere karşı İttihad ve Terakki, Müslümanlara karşı İttihad-ı İslam retoriğini geliştirdi. Bu partinin siyaset açısından tek düşündüğü şey Müsavat Partisini yıkmaktı²⁴.

Ahrar Partisi: Ahrar Partisi, Bakü'nün Osmanlılar tarafından ele geçirilmesiyle oluşturulan mecliste, fikir ayrılıklarından dolayı ortaya çıkmış bir partidir. Partinin başında meclisteki vekillerden Efendizade Abdullah bulunuyordu. Taraftar sayısı oldukça az olan bu partinin, siyaseten programı Türkiyecilik ve Sünnilik üzerine kurulmuştu. Partiyeye göre Müsavatçılar, Türkiye'ye sırt çevirmişler ve yönetimi kendi tekellerine almışlardı. Üstelik serzenişlerden biri de yönetimin büyük oranda Şiilere bırakıldığı yönündeydi²⁵.

Sosyal Demokratlar (İctimaiyun Amiyun) ve Sosyal Revolisyoner (İctimaiyun İnkılabiyun): Bu partiler, Avrupa Taklitçiliği ile kurulmuş birkaç vekil ile öğrencinin üye olduğu partilerdi. Mehmed Şerif'e göre memleket için bir faydaları olamayan fakat Azerbaycan'ın yok olmasında etki sahibi olan teşkilatları²⁶.

²⁴ M. Şerif, *Azerbaycan ve İnkılabı*, s. 23-25.

²⁵ M. Şerif, *Azerbaycan ve İnkılabı*, s. 25.

²⁶ M. Şerif, *Azerbaycan ve İnkılabı*, s. 25.

Azerbaycan Meclisi ve Meseleler

Mehmed Şerif'e göre, Azerbaycan meclisi milleti temsil edecek meşruluğa sahip değildi. Zira 1917 Rus Devrimi'nden sonra Kerenski Hükümeti, Rusya'da yaşayan bütün halkların Petersburg'a temsilciler göndermelerini istemiş fakat kısa süre sonra Kerenski Hükümeti Bolşevikler tarafından düşürülünce, gönderilmek üzere seçilen bu şahıslar Petersburg'a gidememişlerdi. Kafkasya Müslümanları (Gürcistan ve Ermenistan'dakiler de dahil olmak üzere) kendilerini temsil edecek şahısları Rusçayı iyi bilen ve Rusya'yı tanıyanlar arasından seçmişti. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmeleri ve akabinde kendilerini Bolşevik olarak tanıtan Ermenilerin Bakü'de yönetime el koymaları ve halkı öldürmeye başlamaları üzerine, Gence'de bulunan zenginlerle Rusya'ya gitmek üzere seçilmiş temsilcilerden bazıları Tiflis'e kaçtılar. Tiflis'te bulunan bu zevat, dostlarını ve istedikleri kimseyi Tiflis'e çağırıp burada bir hükümet teşkil ettiler. Bakü Osmanlılar tarafından alındıktan sonra, Tiflis'te kurulmuş olan bu hükümet Bakü'ye geçti ve seçilmiş şahıslar gibi meclisi açarak kendilerini milletin vekili (mebus) olarak kabul ettiler. Halbuki mecliste bulunan 70 kadar vekilden sadece 10-12'si Rusya'ya gitmek için, birkaçı da meclis için seçilmiş kişilerden oluşuyordu. Çoğunluk ise arkadaşlık ve particilik vasıtasıyla, halkın oyuna başvurmadan alınmış kişilerden ibaretti. Meclis azasının çoğunu halk tanımıyordu hatta içlerinden Azerbaycanlı olmayanlar dahi vardı.

Bu mecliste sırasıyla Müsavat, İttihad, Sosyal Demokrat, Sosyal Revolisyoner, Ahrar ve Himmet partilerinin üyeleri bulunuyordu ve hiçbir parti tek başına yönetim çoğunluğuna sahip değildi. Ancak Müsavatçıların üye sayısı fazla olduğundan diğer partilerden biriyle ortak hareket edip hükümeti elinde bulunduruyordu. Hükümet bu haliyle iki seneye yakın Bakü'de faaliyette bulunmasına rağmen hiçbir zaman seçim yapmadı. İngilizlerin Bakü'yü işgal ettiği dönemde, diğer partiler Müsavatçılara muhalefet edemedi fakat İngilizler Bakü'yü boşaltınca özellikle İttihad Partisi, Müsavatçılar için en muhalefet ortaya

çıktı. Buna ek olarak Nuri ve Halil paşaların Azerbaycan'a giderek İttihad Partisi'ne katılmaları, Müsavatçılar için işi daha da zorlaştırdı²⁷. Müsavatçıların paşalara karşı olumsuz tavrı fakat buna karşın İngilizlere olan muhabbetleri, Nuri ve Halil paşaları Müsavatçılara karşı mücadeleye sevk etti. Ahaliyi Ermeni katliamından kurtaran kişi olarak büyük hürmet ve saygı gören Nuri Paşa²⁸ ve amcası Halil Paşa'nın İttihad Partisi'ne katılmaları, Müsavatçılar için büyük bir darbe oldu. Müsavatçıların paşalara karşı bu soğuk tutumunun Şiilikten kaynaklandığı öne sürülerek yarısı Sünni olan Azerbaycan halkı etki altına alındı ve Müsavatçıların halk üzerindeki etkisi kırılmış oldu. Hâlbuki Müsavatçılar içinde Sünni olduğu gibi İttihad Partisi'nin başkanı da Şii idi. Bu durum Azerbaycan'ın geleceği için ciddi bir sıkıntı ortaya çıkardı. Ancak Nuri Paşa kısa süre sonra bu durumun farkına vararak kendini geri çekti. Nuri Paşa'dan boşalan yere amcası Halil Paşa ikame edildi. Müsavatçılar ise bu kez Halil Paşa'yı kazanmak veya en azından onunla uyusmak üzere çaba sarf etmeye başladılar. Müsavatçılardan bazıları paşalara karşı şiddetli bir muhalefet ile onların Azerbaycan'dan çıkarılmalarını istiyorlardı. Bu muhalefete rağmen parti başkanı ve bazı üyeler buna karşı çıktılar. Zira bu zaman dilimi içerisinde Azerbaycan'da Türklere karşı yapılacak bir hareket, hükümeti zor durumda bırakabilirdi. Nihayet iki ay kadar sonra Nuri Paşa, Müsavatçıların tarafına çekildi ve Azerbaycan'ın savunulması için Dağıstan'da teşkilatlanmayla görevlendirildi. Halil Paşa ise Kazım Karabekir tarafından gönderilen resmi veya gayri resmi kişilerle Müsavatçılar aleyhine propaganda yapmaya devam etti.

²⁷ Nuri Paşa, İngilizler tarafından Batum'da hapsedilmişti. İngilizler Bakü'yü boşaltınca İttihad Partisi üyeleri Nuri Paşa'yı gözetim altında tutan İngiliz muhafızları öldürüp, onu Azerbaycan'a kaçırdılar. Bu sıralarda İstanbul'da mahkûm olan Halil Paşa'da firar ederek Azerbaycan'a geçti. Her iki şahıs İttihad Partisi tarafından hararetle bir şekilde partiye dâhil edildiler.

²⁸ Nuri Paşa, İttihad Partisi başkanı Karabey ve Müsavatçıların şiddetli muhalifi Behbud Han Civanşir Azerbaycan'ı dolaşırken saygı ile karşılanıyorlardı. Bu durum Azerbaycan'ın geleceğini yaralayan amillerden biri olmuştur. Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından ele geçirilmesi, Nuri Paşa ve Karabey'in bu seyahatlerine yorulur. Bkz. M. Şerif, **Azerbaycan ve İnkılabı**, s. 28-29.

İngilizler Bakü'yü tahliye ettikleri zaman, Çarlığı yeniden ihya etmeye çalışan Denikin Moskova yakınlarına kadar sokulmuş, Kolçak ise doğudan Bolşeviklerin üzerine yürüyordu. Azerbaycan'ın korkusu Denikin'in ordusu başarılı olur da Bolşevikleri yenilgiye uğrattırsa, çarlığın yeniden kurulacağı, dolayısıyla Azerbaycan'ın yeniden Rus hâkimiyetine gireceğiydi. Bu yüzden Azerbaycan hükümeti, Bakü'de bulunan Rus işçiler arasında Bolşevikleri desteklemek ve yardım etmek amacıyla teşkilatlanmaya gitti. İşin idaresini ise Bakü'de bulunan Türk zabıtlarına bıraktı. Denikin ve Kolçak'ın orduları yaklaşık iki ay içerisinde, Bolşevikler tarafından dağıtılınca, bu kez Dağıstan sınırlarında Bolşevik orduları boy gösterdi. Bu tehlike karşısında Bolşeviklere yardım amacıyla oluşturulmuş teşkilat aleyhine çalışacak şubeler açarak onları etkisizleştirmeye çalışan hükümet, Türk zabıtlarının muhalefetiyle karşılaştı. Zira Türk zabıtlar, geçen iki ay boyunca Bolşeviklerle ortak hareket etmiş ve Bolşeviklerden külliyetli yardımlar almışlardı²⁹. Nuri Paşa, Dağıstan'da Bolşeviklere karşı tedbirler almaya çalışsa da, bu zabıtlardan bazıları Bakü'de durumu engellemeye çalışıyordu. Bolşevikler, Türk zabıtlarının evlerinde toplantılar düzenliyor hatta hükümeti tehdit ediyorlardı. Hükümet bu duruma sessiz kalmakla yetindi. Oysa hükümet bu duruma direnip sorumluları tutuklasaydı, Bolşevikler Azerbaycan'a bu kadar kolay giremeyecekti. Bu sıralarda Halil Paşa kendisini hükümetin koruyucusu ilan edip Azerbaycan adına Karabağ'a sefer tertiplede. Fakat kısa süre sonra beraberinde götürdüğü Küçük Talat Bey'i, Azerbaycan şehir ve kasabalarına gönderip hükümet aleyhine propaganda yaptırdı. Diğer yandan kendilerini Ankara hükümetinin temsilcisi kabul eden Doktor Fuat, Salih Zeki, Yakup, Eczacı Nedim Ağâh Rus Bolşevikleri evlerine toplayıp hükümeti devirmek için bomba ve mitralyözler hazırlıyorlardı. Halil Paşa'nın tavsiyesi üzerine Bakü'deki gönüllü ordu kumandanlığına Baha Said

²⁹ Mehmed Şerif, bu sıralarda Bakü'de bulunan Türk zabıtlarının, Osmanlı ordusundan çıkarılmış veya mevki elde etmek için Azerbaycan'a gelmiş bulunan serseri bir grup olduğunu yazıyor. Bu yüzden Bolşeviklerin bu zevata gönderdikleri paralar oldukça etkili oldu. Bkz. M. Şerif, **Azerbaycan ve İnkılabı**, s. 30.

getirildi ve Baha Said orduyu hükümet aleyhine kullandı. Kazım Karabekir'in gönderdiği zabıtlar, yalnız Bakü'de değil Dağıstan'da da faaliyet gösteriyor, Bolşeviklerle ortak hareket ediyordu. Sonuçta Nuri Paşa, Dağıstan'da başarısız oldu. Bolşevikler Azerbaycan sınırına dayandıklarında, Bakü'deki yerli Bolşevikler ile Türk zabıtları bir ulti-matom yayınlayarak yönetimi ele geçirdiler ve birkaç gün sonra sınırda bekleyen Bolşevikler ile zabıtları davet ettiler. Ültimatom verildiği sırada Bolşeviklerin Kızıl Ordusu zaten Azerbaycan sınırlarını geçmiş ve Bakü civarına kadar yaklaşmıştı. Bütün bunlar olurken hükümet meseleye oldukça kayıtsız kalmıştı. Bolşevikler Bakü'ye girmeden bir iki ay evvel zaten her şeyi kontrol ediyorlardı. Başvekil yapmak istedikleri Ticaret Nazırı Mehmed Hasan Hacinski, birkaç aydan beri zaten Azerbaycan ihracatını durdurmuştu. Yine Azerbaycan'daki memurların % 90'ı Rus olduğundan bunlar vasıtasıyla her türlü bilgiye vakıftılar³⁰.

Yönetim örgütlenmesi içinde bulunan bazı şahıslar da yeterli donanımdan uzaktılar. Reis-i Vükela olan Yusufbekof Nasib Bey, kitapçılık ve muallimlik yapmış, iyi kalpli fakat yüksek tahsil görmemiş ve memuriyetlerde bulunmamış bir kişi idi. Diğer nazırlar ise ya mektep talebesi ya da eğitimini yeni tamamlamış tecrübesiz kişilerdi. Bunlar arasında tek muktedir kişilik Hariciye Nazırı Fethali Han Hoyski idi³¹. Fakat onun da ne Türklükle ne de Müslümanlıkla alakası yoktu. Azerbaycan'ın resmi dilinin Rusça olmasını ve devlet memurlarının çoğunun Ruslardan oluşmasının müsebbibi de bu şahıstı.

³⁰ Posta ve telgraf memurları ile telsiz telgraf istasyonu Rusların elindeydi. Dolayısıyla bu memurlar hükümetin bütün sırlarından haberdar oldukları gibi hükümetin resmi muhaberat ve telgraflarını ya alkoyuyorlar ya da yok ediyorlardı. Bu kadar Rus memurun arasında birkaç Azerbaycanlı nazır ile memur hükümete adeta yabancı kalıyorlardı. Bkz. M. Şerif, **Azerbaycan ve İnkılabı**, s. 31-32.

³¹ Fethali Han Hoyski, 1902'de Hristiyanlığı kabul edip Vladimir Aleksandroviç adını almış, sonradan tekrar Müslümanlığı kabul etmiştir. Fethali Han'ın dostlarının bunu inkâr ettiğini söyleyen M. Şerif, inkârın teyide muhtaç olduğunu yazmaktadır.

Müsavat Hükümetinin Kusurları

Müsavat hükümeti meşru bir hükümet değildi ve ele geçirdiği iktidarı kötüye kullanarak memleketi felakete sürükledi. İç ve dış siyasette başarısızlıklar gösteren Müsavat Partisi'nin iki senelik idaresi hatalarla doludur. Öncelikle memleket idaresini çar zamanında görev alan ahlaksız ve vicdansız memurlara bıraktılar. İdareleri döneminde rüşvetçilik ve idari suiistimaller had safhaya ulaştı. Dış siyasette öncelikle Azerbaycan'ı Ermeni katliamından kurtaran Türklere karşı vefasızlık göstererek iki kardeş milletin aralarının açılmasına sebep oldular. İngilizlerle olan münasebetlerini bir noktaya taşıyamadılar ve Ruslarla anlaşamadıkları için de memleketi vahim bir duruma düşürdüler. Komşuları Gürcistan ve Ermenistan ile tartışma konusu olan arazilerle ilgili hiçbir şey yapılmadığı gibi Kafkas Konfederasyonu için de çaba göstermediler. Güney komşusu olan İran ile de esaslı bir dostluk tesis edilmedi.

Azerbaycan'ın İran ile birleşmesi düşüncesi üzerinde herhangi bir teşebbüste bulunulmadı. Oysa bu durum her ne kadar Azerbaycan'ı İngiliz himayesine itmek demek olsa da Rus pençesinden kurtaracağı için Azerbaycan tarafından kabul edilebilirdi. Dağıstan İslam hükümetinin boş yere dedikodularla desteği alınamadı.

Azerbaycan gibi zengin bir memleketin iki sene zarfında mükemmel donanımlı bir ordu kurması gerekirdi. Fakat bu konuda çok az gayret sarf edilerek 15-20.000 kişilik bir ordu oluşturuldu. Bu ordu da yeterli donanımdan uzaktı. Hatta asker için alınan elbise ve ayakkabılar bile ambarlarda bekletildi ve bunları dahi Azerbaycan'ın diğer servetleri gibi Bolşeviklere kapturdılar. Harbiye Nazırı Mihmandarof, Türk zabitlerini sevmez ve onları Avantüristlik (maceracılık) ile itham ederdi. Türk zabitleri ordu döküntüleri ve kendi kendilerine Azerbaycan'a geldikleri için Mihmandarof haklı olabilir. Fakat Türk ordusundan resmen gönderilecek zabitlerden Azerbaycan faydalanabilecekken, bu birkaç ahlaksız Türk zabit yüzünden Azerbaycan ordusu yeni yetişmiş ihtiyat zabitlerinin elinde kalmıştır.

Komşuları Gürcü ve Ermeniler kendi dillerini kullanırken Azerbaycan'ın Rusçayı resmi dil ilan etmesi bilmem nasıl affedilir. Bu durum ilk başlarda yeterli oranda memur olmamasına bağlanabilir. Fakat sonradan hiç memur yetiştirmeye çalışmamalarına ne diyelim.

İstanbul'dan mekteplerde çalıştırılmak üzere gönderilen muallime ve muallimler, bir yere tayin edilmeden bekletilmiş, okullarda okutulmak üzere gönderilen kitap sandıklarının kapağı Gence'ye varıncaya kadar açılmamıştır. İşte bu yüzden işsiz kalan muallimler, oralarda Bolşeviklerle birlikte hareket edip macera peşinden koşmuşlardır. Maarife yapılan bu kötülüğün müsebbibi İttihad Partisi'nin kabineye soktuğu Maarif Nazırı Şah Tahtinski Hamid Bey olsa da, bu hasta ve anormal kişiyi kabul etmemek Müsavatın göreviydi.

Çarlık dönemi Rusya'nın yönetim modeli Azerbaycan'da uygulanmaya çalışıldı. Oysa yüz seksen milyonluk nüfus ve yüz on vilayetten oluşan koca çarlığın merkezindeki yönetim şekli, üç milyonluk nüfus ve iki vilayetten oluşan Azerbaycan'da yapılmak isteniyordu. Muhalefette bulunan Türk zabitlerinin engellenmesi ve tutuklanması gerekirken hükümet bu konuda da aciziyet gösterdi.

Halk genel olarak Türkleri severken hükümet, İstanbul'a Türkleri sevmeyen ve tahkir eden Vezirof Miryusuf'u sefir olarak atadı. Miryusuf daha Bakü'de iken Türkleri tahkir eden bir konferans vermiş, Batum'da şehbender Mahmud Bey'e "Türk payitahtına değil beynelmilel bir şehir olan İstanbul'a gidiyorum" demişti. İstanbul'da gazete muhabirlerine "Azerbaycan için Denikin ile Türklerin hiçbir farkı yoktur" diye demeç vermişti. Bütün bunları Bakü'deki hükümet bildiği halde onu desteklemeyi sürdürdüler.

Azerbaycan'ın yarısı Sünni yarısı Şii olduğu halde Bakü'de İran murahhası Seyyid Ziyaeddin için verilen resmi ziyafette, İngiliz murahhasının yanında Reis-i Vükela Nasib Bey "Bizi İran'a rabt eden en mühim rabita iki hükümetin Şii olmasıdır" gibi faydasız sözlerle Azerbaycan halkı arasına nifak sokulmuştur.

Müsavet hükümetinin en büyük hatalarından birisi memlekete milliyet hissi verememesidir. Bilhassa Ruslara büyük mevkiler verildi. Diğer yandan Genceliler³² Kabine üyelerinin çoğunu, büyük memuriyetleri, valilik ve mutasarrıflıkları ellerinde bulunduruyorlardı. Ancak bunlarda mevkilerini kötüye kullanarak diğer ahalinin nefretini kazandı.

Hükümet İran, Azerbaycan ve Türkiye tüccarlarına oldukça zarar verip Avrupalı tüccarları himaye ediyordu. Hatta Azerbaycan aleyhine Avrupalı tüccarlara para kazandırıyorlardı. Hükümet bu yolla Avrupalı devletlerin desteğini sağlayacağını umuyordu. Diğer yandan Azerbaycan münevverleri aklıktan intihar ediyorlardı. Bunlardan biri Şair Mehmed Hadi idi. Zavallı, Rusçası olmadığı için devlet memuru da olmamıştı.

Azerbaycan'ın Geleceği Meselesi

Mehmed Şerif, Azerbaycan'ın Ruslar için önemli olan Bakü'yü merkez yapıp yaşamasının mümkün olmadığını yazmaktadır. Müsavat tecrübesinin de idare yeteneklerini ortaya koyduğunu ve kendi kendini idare etme olgunluğuna henüz ulaşamadığını belirtmektedir. M. Şerif'e göre, Azerbaycan komşuları olan Gürcü ve Ermenilerle bir konfederasyon kurmalı veya Türkiye ya da İran ile birleşmelidir. Aksi halde yine Rusya'nın pençesine düşecektir. Türklerle birleşmek her zaman mümkün olabileceğini vurgulayan M. Şerif, O yüzden şimdilik Türkiye ile sadece fikri ve kültürel olarak birleşmeye çalışılmasını önermektedir. İran ile birleşirse Azerbaycan'a sağlayacağı faydanın daha fazla olacağı kanaatindedir. Ancak Azerbaycan'ın bu şartlar altında en çok ihtiyacı olan şeyin münevver ve vatanperver gençler ile imanlı ve azimli teşkilatçılar olduğunu vurgulamaktır. Gelecekte oldukça ümitvar olan M. Şerif, şimdiye kadar Asya'da mühim roller oynayan Türklerin bundan sonra da Azeri Türklerinin vasıtasıyla bu rolü oynayacağına inanmıştır.

³² İlk teşkil eden hükümet, Genceli Fethali Han Hoyski'nin idaresi altında olduğundan, onun vasıtasıyla bütün Gence bey ve hanları bu görevleri işgal ediyordu.

Kaynakça

- Abışov, Vaqif, **Bakıda Azərbaycan Xalqına Qarşı 1918-ci İl Mart Soyqırımı**, Bakı, 2017.
- Abışov, Vaqif, **Şamaxı Qəzasında Azərbaycan Xalqına Qarşı Soyqırımı (1918-1920)**, Bakı, 2017.
- Abışov, Vaqif, **Quba Qəzasında Azərbaycan Xalkına Qarşı Soyqırımı**, Bakı, 2017.
- Akifoğlu, Vugar, “Azerbaycan’da Milli Direniş 1917-1930”, **DTCF Dergisi**, 57/2, 2012, s. 776-795.
- Atar, Zafer – Demirkol, Kurtuluş, “Ermenilerin Azerbaycan’da Yaptığı Katliamların Soruşturulması”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 13/1, 2015, s. 275-295.
- Atar, Zafer – Demirkol, Kurtuluş, Azerbaycan Topraklarında Rus - Ermeni İşbirliğine Karşı Yükselen Bir Ses: Difaî Fırkası”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 45, Bahar 2015, s. 167-180.
- Bal, Halil, **Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İstanbul, 2010.
- Benhür, Çağatay, “Türk Birliklerinin Azerbaycan’ı Tahliye Etmesi (1918)”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 21, 2009, s. 23-31.
- Buniyatov, Ziya Musa, “Azerbaycan”, **DİA**, IV, 1991, s. 317-322.
- Dursun, Davut, “Kafkasya”, **DİA**, XXIV, 2001, s. 157-158.
- Efendizade Mehmed Şerif, **Azerbaycan ve İnkılabı**, İstanbul, 1337.
- Əlibəyli, Həsən, **Birinci Dünya Müharibəsi İllərində Urmiyada Türk-Müsəlman Əhalinin Soyqırımı**, Bakı, 2018.
- Gafarov, Vasif, “Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya’nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”, **Gazi Akademik Bakış**, S. 3/2, Kış 2008, s. 139-151.
- Göl, Hacer, “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”, **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 5/1, Haziran 2016, s. 153-170.

- Gözəlova, Nigar, **Azərbaycanın Türk-Müsəlman Əhalisinin Soyqırımı Britaniya Kitabxanasının Arxiv Sənədlərində (1918-1920)**, Bakı, 2017.
- İsmayılov, Kamran, **Zəngəzurda Azərbaycan Xalkına Qarşı Soyqırımı**, Bakı, 2017.
- Mahmudov, Yagub, **Genocide of Turkic-Muslim Population of Azerbaijan (1918-1920)**, Bakı, 2018.
- Mehmetzade Mirza Bala, **Milli Azərbaycan Hareketi**, yay. Haz. Ahmet Karaca, Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları no: 40, Ankara 1991.
- Murgul, Yalçın, “Osmanlı Devleti İçin Bolşevik İhtilali Neyi İfade Ediyordu?”, **CTAD**, Yıl 13, Sayı 26 (Güz 2017), s. 4-36.
- Mustafa, Nazim, **İrəvan Quberniyasında Azərbaycanlıların Soyqırımı (1918-1620)**, Bakı, 2017.
- Mustafyev, Beşir, “Resulzade Hükümeti Dönemi Yaşanan Terör Olayları”, **AVİD**, II/2, 2013, s. 205-231.
- Nəcəfli, Güntekin, **Urmiya Bölgəsində Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımı (1917-1918)**, Bakı, 2017.
- Resulzade Mehmed Emin, **Azərbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti**, Milli Azərbaycan Neşriyatı Sayı: 1, İstanbul, trhz.
- Sadıgov, Ramin, “Rus İhtilallerinin Azərbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, **Gazi Türkiyat**, 16, Bahar 2015, s. 165-185.
- Sarıahmetoğlu KARAGÜR, Nesrin, “Azərbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918)”, **OAKA**, 5/9, 2010, s. 82-100.
- Sarıahmetoğlu, Nesrin, “26 Bakü Halk Komiserleri ve Stephan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 14, Erzurum, 2000, s. 297-302.

EKLER: Efendizade'nin Kitabından Bazı Sayfalar

آذربایجان و انقلابی

محرری
سابق دارالمعلمین و مکتب سلطانی مدیر لرندن
آذربایجانلی
افندیزاده
محمد شریف

استانبول

شرکت صحافیہ مطبعہ سی

۱۳۳۷ - ۱۹۲۱

Handwritten text in Arabic script, possibly a library or collection number, including the word "National" and some numbers.

مقدمه

بو اوقات رساله آذربایجانک بولشه و قتل طرفدن استیلا سندن
صوکره آباطولی به کچدیگم زمان اورالده و یرمش اولدیغم برایی
قوتقرانسلردن طویلانوب جمع ایدیش بر اورد. مساوات حکومتیه
بولشه و قتلک طرف اداره لرینی بالفعل کوردوب ایچلرنده یاشادم و بوکا
استناد آدرکه بو اثری یازیور و کورد کلرمی تصویب و تنقید ایدیوردم.
هر کسک شخصه قارشى حرمت ایتمینی سورکن بوزاده بعض کیمسه لک
اسم لرینی ذکر ایتمک مجبوریتنده قالم. بوندن طولانی کیمسه نکه بکا
کوچمه یوب یالکیز سویند کلرم خلاف حقیقت ایسه اونلری بکا
دلایلی ایله ارانه و اثبات ایتمه لرینی رجا ایدرم. بو صورتله هم حقیقت
نظام ایدر وهم ده آذربایجان تاریخی یواش یواش یازیش اولور.
ملیت عصری اولان یکرمنچی عصردن صوکره آذربایجانک ده ملی
برجیات یشاماسی قطعاً مأمول اولماسنه کوره بو اثرک بوندن صوکره
اولسون مانی اداره ایدنلر ایچون بر درس اولورسه اوردن بکله دیگم
ظانده حصوله کلش اولور ومن الله التوفیق.

م . شریف

- ۲۶ -

(آذربایجانده مجلس مبعوثان)

آذربایجانده حکومتی دوتان، آکا اعتماد و عدم اعتماد قراری ویرن. مجلس مبعوثان یعنی (پارلمان) کهنجه؛ بوجلاس، مع التأسف ماقتی. تمثیل ایدن مشروع بر مجلس دکل ایدی. روسیه ده قوبان ۱۹۱۷ سنه سی انقلابی اوزرینه (کره نسی) حکومتی روسیه ده یشایان بالموم ملتله صراحت ایدنه پترسبورغه مرخصلر کوندرمه لرینی ایسته مش ایدی. اوونت قفقاسی ایدنه مسلمانلر بر قاج مرخص انتخاب ایتش و فقط آژمان سوکره (کره نسی) حکومتی ده ورلوب برینه بولشه و قتلر کیچدکلری ایچون آرتق بو مرخصلر کیده مشلر ایدی. پترسبورغه کیتمک ایچون پایلان انتخابده عموم قفقاس مسلمانلری (کورجستان وارمنسانده اولانلرده داخل اولدینی حالده) رأی ویرمش اولدیلر کی فرقه فکرندن زیاده اشخاص اوزرینه: روسجه بی ائی بیان، روسیه بی تانیان کیمسه لر دن باخجاصه مبعوث انتخاب ایدیش ایدی. بالاخره بولشه و قتلرک ایش باشنه کچمه لر ی نجه سی بولشه و یق نامیه ارمنیلر و عسکرلرک با کوی دوتوب اوراده مسلمانلری قتل عام ایتکله باشلاماری اوزرینه کهنجه ده بوتان زنگینلرله روسیه یه کیتمک ایچون انتخاب ایدیلن ذواتدن بعضاری قلیسه قاچدقاری کی ذاتاً بشقه برلر دن انتخاب ایدیلن ذواتک چوق قسیمی قلیسده بولیه و لر ایدی. ایشته بو ذوات، قلیسده ایستدکلری کیمسه و دوستلرینی طوبلاپوب بر مجلس عقبه و اورا جقده بر حکومت دخی تشکیل ایتشلر ایدی. آذربایجان و باکو آلتدقدن سوکره بونلر بو دفعه باکویه کیدوب

— ۳۴ —

(مساوات) حكومتك مملكت اداره سنده كي قصورلري

مساوات حكومتك مملك آرزوسنه نيمآ و انتخابات نتيجه سي موقع فعله گلش بر حكومت اولمادي نندن قطع نظر هر نه سورتله اولورسه اولسون اننه كچيرمش اولديني اقتداري سوه استعمال ايده رك مملكتك باشنه فلاكت كتورمش اولدي بنده شيه بوتدر. غير مشروع بر مجلسه استناد ايده رك مملكتك مقدراتني اننه آلان بوفرقه ء سياست داخليه و خارجيه سنده بر مئانت كوسترمديكي كهي ايكي سنه لك اداره سي تذيب و خطا لاله مالا مالدر . داخلا مملكتك اداره سي چار زمانه ك اخلاق سز وجدانسز مأمورلري انده بورا قديني كهي زمانه اداره لر نه رشو نه چي لك وسوه استعمالات سوك درجه لر نه وارديني حاكمه سياست خارجيه لر نه ده بيوك بيوك خطا لر ايشاه دي لر . آذربايجاني وجوده كتورن و اهالي سي ارمني قتل عام ندي قورتاران توركاره قارشى و قابيلقه مقاله ايدوب ايكي قارداش مملك آره لر ني آچقه سينت و بردكلري كهي انكليز لره بايدق لري معامله لر ده بر مئانت كوسترمه دكلر ندين انكليز لري ده قازاناماش و روسلر له ده اوبوشمق ايسته مدكلر دن نهايت آذربايجاني يك وخيم فلاكت لره دوچار ايتشلر در . قومشورلري كورجي وارمنيلره منازع فيه اراضى مسئله لري حقمده هيچ برشي بايا سيوب بو اوج مملك امجاد لري ايجون بر آديم آتاماش و قفقاس قوفقه دراسيوني ايجون هيچ بر احضار انده بولمادي ق لري كهي قومشو وهم دينلري ايراني لر له اساسلى بر دوستلق تاسيس ايده . -مدبلىر . آذربايجانك ايران ايله برلشمه سي انكلتره نك آرزوسنه موافق

